

Radostaw Lolo
 Instytut Historii
 Akademia Piotrkowska
<https://orcid.org/0000-0003-2430-3148>

Chłopi w dobrach kościelnych w XVI-XVIII wieku.

Zarys problematyki

PRZEDMIOT I STAN BADAŃ

Ponieważ ostatnio często dostrzec można manierę tłumaczenia staropolskich re-aliów cytatami z literatury pięknej, przeto na początek przytoczymy średniowieczną maksymę, zapisaną przez Eduardusa Margalitsa we Florilegiach: *clericus clericum non decimat*¹ lub zdecydowanie mniej jednoznaczne: *cericus in messe vult semper rusticus esse*² lub też:

Co jest boże, to kazał dać.
 A naczże to rozkazano,
 I komuż to ma być dano?
 Iścieć nie inszemu komu,
 Jedno sługam z jego domu³.

Ripostował z kolei Pleban Wójtowi w rejoyim, jakże wybiórczo cytowanym utworze. Można jednak i tak: *bij chłopa do siódmej skóry*⁴. Wiadomo, że, jak mówi maksyma: na wszystko jest przysłowie. Już kiedyś próbował wszak sam Stanisław Bystron klasyfikować i opisywać „ugrupowania etniczne ludu polskiego” na podstawie wybiórczych zapisków pamiętnikarskich, przysłów i stereotypów. W ten sposób otrzymał na przykład kulturę ludową szlachty mazowieckiej, która jako historio-

1 Cyt. za: J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Trzy centurie przysłów polskich*, Warszawa 1958, s. 228.

2 Tamże, s. 228.

3 M. Rej, *Krótką rozprawa między trzema osobami Panem, Wójtem a Plebanem, którzy i swe, i innych ludzi przygody wyczytają, a także i zbytki, i pożytki dzisiejszego świata*, oprac K. Górski i W. Taszycki, Wrocław 1952, wersy: 200–203.

4 J. Krzyżanowski, dz. cyt., s. 63.

graficzny mit ciągnie się, na szczęście coraz słabiej, do naszych czasów⁵. Zamiast więc tworzyć narrację z wybiórczych rymowanek i fragmentarycznie wybranych cytatów, spróbujemy zdefiniować najpierw przedmiot badań, ustalić ich stan i zająć się jednym tylko wątkiem.

Od średniowiecza kwestia własności dóbr kościelnych i świadczeń ponoszonych na rzecz hierarchów przez ludność zależną budziła wiele emocji, a prowadziła do herezji, wojen i kształtowania nowych form życia zakonnego. W Polsce już w średniowieczu ukształtowała się w zasadniczym zrębie własność ziemska należąca do Kościoła katolickiego. U schyłku XVI stulecia duchowieństwo stanowiło zaledwie 0,2% ludności Korony, a w liczbach bezwzględnych jego stan szacuje się na około 5,7 tys. osób obojga płci⁶. Z kolei wielkość dóbr należących do Kościoła różniła się znacznie zależnie od obszaru. Przedstawione poniżej próby jej oszacowania umożliwiają znaczący postęp, jaki dokonał się w pracach nad *Atlasem Historii Polski* (dalej AHP) prowadzonych przez Instytut Historii PAN. W mniejszym stopniu przydatny jest zaś atlas opracowany przez Stanisława Litaka⁷.

I tak: w województwie krakowskim powierzchnia włości kościelnych pod koniec XVI wieku wynosiła 3467 km² (17,7%)⁸, w sieradzkim 2247 km² (17,9%), w łęczyckim 3203 km² (19,0%)⁹, w województwie płockim było to 79 wsi, w rawskim 137, w mazowieckim 269¹⁰. Z kolei w województwie sandomierskim 424 całe wsie i 57 ich części (18%)¹¹. W Wielkopolsce 594 osady o łącznej powierzchni 4664 km² zajmowały 16%¹², na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do instytucji kościelnych należały 162 wsie i 11 części¹³, na Podlasiu była to liczba 214 wólk¹⁴. Dla Prus Królewskich dane te przed-

5 R. Lolo, *Szlachta mazowiecka – mit w świetle historiografii*, [w]: *Przeszłość i teraźniejszość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*, red. R. Lolo K. Łukawski, Pułtusk 2017, s. 34–35.

6 *Historia Polski w liczbach*, t. 1: *Państwo i społeczeństwo*, red. F. Kubiczek, A. Jezierski i A. Wyczański, Warszawa 2003, s. 77, tab. nr 62.

7 S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. The Atlas of the Latin Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century*, Lublin 2006, passim.

8 *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* (dalej: AHP), t. 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski i in., Warszawa 2008, s. 103, a dodać do tego trzeba jeszcze obszar księstwa siewierskiego o pow. 381 km².

9 AHP, t. 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku. Cz. 2, Komentarz, indeksy*, oprac. K. Chłapowski i H. Rutkowski, Warszawa 1998, s. 71.

10 AHP, t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku; Cz. 2, Komentarz, indeksy*, red. K. Pacuski, Warszawa 1973, s. 96.

11 AHP, t. 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku; Cz. 2, Komentarz, indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 93.

12 AHP, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku; Cz. 2, Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski M. Słoń, Warszawa 2017, s. 257, tab. nr 38.

13 AHP, t. 6: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku; Cz. 2, Komentarz, indeksy*, red. W. Duży, Warszawa 2021, s. 132.

14 AHP, t. 8: *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku; Cz. 2, Komentarz, indeksy*, red. M. Gochna B. Szady, Warszawa 2021, s. 176.

stawiają się następująco: województwo chełmińskie – 150 osiedli wiejskich (24,1%)¹⁵, województwo pomorskie – 173 osiedla (16,3%)¹⁶, w malborskim były to zaledwie dwie osady (1%)¹⁷. Ogółem zaś w całych Prusach Królewskich doliczono się 325 kościelnych osiedli wiejskich (16,5%)¹⁸. Dla województwa lubelskiego wskaźnik również nie jest wysoki – mowa tu o 33 osiedlach wiejskich i jednej własności cząstkowej ze szlachtą, co stanowi tylko 3,9%¹⁹. Jak widać trudności w zakresie bazy źródłowej i wynikające zeń zróżnicowanie mierników (od powierzchni w km², włókach, aż do % gruntów uprawnych) nie pozwalają na tak dokładne, jak byśmy tego chcieli, określenie liczby osiedli wiejskich we władaniu Kościoła katolickiego dla końca XVI stulecia. Duże zróżnicowanie regionalne waha się od 24% ogółu w chełmińskim, przez 19% wsi w łęczyckim, niecałe 4% w lubelskim, do zaledwie 1% w województwie malborskim. Dla pewnego zobrazowania, o jakiej grupie mówimy, możemy jednak pokusić się o ogólne stwierdzenie, że wsie kościelne stanowiły ogólnie nieco mniej, niż piątą część osad wiejskich na ziemiach polskich Korony. Ponieważ często były one większe od miejscowości zamieszkałych przez drobną szlachtę (np. na Mazowszu czy Podlasiu), to można też szacunkowo stwierdzić, że mówimy o co najmniej 20% mieszkańców wsi polskich (chłopach i rzemieślnikach), którzy albo nie są dostrzegani, albo są traktowani jako narzędzie debaty raczej ideologicznej, niż podmiotowej, gdzie stanowiliby jasno wyodrębniony i zdefiniowany podmiot rozważań.

Dla porządku podajmy jeszcze, że liczbę miast kościelnych w Koronie w XVI w. oblicza się na 101 (16% ogółu miast)²⁰. Jest to jednak wskaźnik raczej zaniżony. Miasta kościelne nie były duże, a tylko kilka z nich możemy zaliczyć do wprowadzonej przez Henryka Samsonowicza II lub III kategorii (np. Łowicz, Kielce). Dlatego liczba mieszczańskich poddanych biskupów, opatów czy kapituł raczej nie stanowi nawet 10% ogółu mieszczan polskich od XVI do XVIII stulecia.

W niniejszych rozważaniach całkowicie pominięto kwestię folwarków kościelnych, gdyż już sama próba ich zestawienia na zasadach jak wyżej, niemal wyczerpałaby dopuszczalną objętość niniejszego opracowania.

Rozpocznijmy od możliwości, jakie dają źródła, zwłaszcza te mniej chętnie studiowane przez część badaczy. Są nimi na pewno inwentarze (lustracje dóbr biskupich) dokonywane co pewien czas z udziałem kapituły katedralnej, nierzadko w czasie *sede vacante* biskupiej godności w diecezji, co dodaje im raczej rzetelności

15 AHP, *Mapy szczegółowe XVI wieku*. Wydanie zbiorcze serii, red. H. Rutkowski i M. Słoń, Warszawa 2021, s. 1107, tab. nr 8.

16 Tamże, s. 1114–1115, tab. nr 16.

17 Tamże, s. 1111, tab. nr 12.

18 Tamże, s. 1120, tab. nr 21.

19 Tamże, s. 992, tab. nr 1.

20 M. Słomski, *Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony w XVI wieku. Przyczynek do problematyki*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77/2016 (nr specjalny), s. 429–431.

■ Radosław Lolo

ze strony lustratorów. Drugą grupę tworzą prowadzone na bieżąco akta poszczególnych dóbr czy kluczy. Przydatne są one nie tyle do badań nad historią wewnętrzną Kościoła katolickiego, lecz do studiów nad historią gospodarczą i społeczną czasów staropolskich. Zawierają bowiem istną kopalnię wiedzy na temat stosunków własnościowych, ich struktury, uwarunkowań ekonomicznych, społecznych, danych demograficznych, a nawet historii kultury materialnej czy religijnej. Najstarsze zachowane w polskich archiwach kościelnych inwentarze dóbr biskupich pochodzą z XV i początków XVI w.²¹ Sejm piotrkowski podejmując w 1525 r. próbę relucji pospolitego ruszenia²², uchwalił taksację dóbr kościelnych i szlacheckich. Jak wiemy, sprawa opodatkowania Kościoła ciągnęła się latami, ale włodarze kościelni przygotowywali się do taksacji. Księgi inwentarzowe powstały w związku z płaceniem przez duchowieństwo tzw. *subsidiū charitativum*, lecz ich wiarygodność, gdy idzie o wykazywane tam dochody od dawna wzbudza pewne wątpliwości badaczy²³. Wysokość kontrybucji biskupstwa na rzecz państwa określał każdorazowy synod prowincjalny²⁴. Aby uniknąć jednak niesprawiedliwego rozkładu ciężarów na poszczególnych beneficjach w ramach diecezji, tworzono szczegółowe ich opisy, wraz ze specyfikacją dochodów, które następnie gromadzono w jeden *liber beneficiorum*. Niektóre z nich, zwłaszcza najstarsze, zwane *libri beneficiorum* były już wydawane drukiem²⁵.

Dla epoki wczesnonowożytnej inwentarze w archiwach i bibliotekach kościelnych zachowały się liczniej²⁶. Jednak tylko niewiele z nich doczekało się krytycznego wydania drukiem²⁷. Dużą rolę w dziele edycji tego typu źródeł odegrała seria

-
- 21 S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 7/1963, s. 83.
- 22 A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I: próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny” 43/1952, z. 2, s. 287–304.
- 23 Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Wstęp w: Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. V (dalej: *Liber retaxationum*).
- 24 A. Ohanowicz, *Ciężary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej połowie XV w. i w początkach XVI w. (1447-1530)*, [w:] *Studia nad historią prawa polskiego*, t. 3, z. 3, Lwów 1911, s. 18–24.
- 25 *Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I-III, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864; *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. I-II, wyd. K. Łukowski, Gniezno 1880-1881; *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, Poznań 1950.
- 26 Por.: *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Informator*, oprac. F. Banaszak i F. Lenort, b.r.m.w. edycja elektroniczna, s. 117: *Księgi beneficjów – Libri beneficiorum (1510-1622)*, sygn. CP 15 - 20 (6 j.a.), s. 119–120; *Libri Revisionum et Granicierum (1393-1772)*, sygn. 26–27, 111–119, 379–385 (18 j.a.); *Libri revisionum et inwentaria (1562-1796)*, sygn. CP 120–159 (39 j.a.); oraz inwentarze poszczególnych kluczy dóbr biskupstwa poznańskiego z lat 1408-1796 sygn. CP 160–195. W Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej: sygn. Inv.B.1 : *Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-1645*; sygn. Inv.B.2, *Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A. 1668*; sygn. Inv.B.28, *Inwentarz Generalny Kluczów Kieleckiego I Samsonowskiego [...] spisany 1746*; AGAD: ASK, sygn. Dz. LVI, nr 271, *Inwentarz Klucza Kieleckiego [...] 1788*.
- 27 Tylko tytułem przykładu: *Connotatio villarum, decimarum, censuum dioecesis Wladislaviensis (ex an. 1526-1527)* wyd. S. Chodyński, Włocławek 1891; *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920; *Inwentarz dóbr i dochodów*

Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Większość ze wspomnianych prac dotyczyła jednak głównie biskupstw: kujawskiego, chełmińskiego²⁸, poznańskiego²⁹, krakowskiego³⁰ oraz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego³¹. W drugiej połowie XX w. i pierwszych dekadach wieku obecnego zainteresowanie edycją inwentarzy dóbr biskupich wyraźnie osłabło. Uwaga badaczy skupiła się na inwentarzach kościołów i parafii, co można tłumaczyć obserwowanym na przełomie stuleci renesansem historii regionalnej. W tym czasie podejmowano próby wydania drukiem pomniejszych inwentarzy kluczy dóbr kościelnych (w tym zwłaszcza zakonnych)³², omówienia i krytyczne analizy większych zespołów i ich opracowania³³ oraz nowoczesnego sporządzania inwentarzy zespołów znajdujących się w archiwach kościelnych³⁴. Nie można wreszcie zapominać o ciągle słabo rozpoznanej badawczo w zakresie interesującej nas problematyki *Kartotece do dziejów wsi* oraz zasobów rejestrów poborowych w ASK (Atlas Fontium) w zbiorach AGAD. Przy stosunkowo licznych i dość dobrze zachowanym materiale źródłowym dziwić nieco może niezbyt imponujący dorobek polskiej historiografii, na temat chłopów w dobrach kościelnych w wiekach XVI-XVIII. Przy dokonywaniu jego krótkiej charakterystyki można pokusić się o podział tegoż dorobku na cztery główne okresy. Pierwszy, to edycje źródłowe i komentarze do

biskupów poznańskich z roku 1564, wyd. E. Długopolski, „Archiwum Komisji Historycznej” 15, 1939, s. 267–348; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927; *Revisio bonorum episcopatus wladislawiensis facta a. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1951; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 roku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1959.

- 28 W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w archiwum diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68/1997, s. 29–31, ostatnio zaś na temat nieznanego inwentarza: W. Rozyński, *Nieznany inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1661 roku*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza” 2003, z. 2/3, s. 161–165.
- 29 *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*.
- 30 *Liber retaxationum*, passim.
- 31 S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 28/1974, s. 41–44.
- 32 *Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego XVII i XVIII wieku*, oprac. S. Witkowski J. Krajniewski, Dąbrowa Górnicza-Sławków 2013; M. Makowski, *Inwentarz klucza miechowskiego z 1731 r.*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”, 3/2016, s. 19–68; *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Marini, Poznań 2020; *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Marini, Poznań 2020.
- 33 S. Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961; E. Tutalák, *Wielkość gospodarstw kmiecyh w kluczu muszyńskim biskupów krakowskich w XVII–XVIII w.*, „Annale Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin-Polonia”, 59/2014, z.1/2, s. 119–134; A. Markiewicz, *Osiemnastowieczne inwentarze jako źródło do dziejów klasztorów prowincji ruskiej dominikanów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61/2013, s. 75–84.
- 34 M. Dalecki, *Akta dóbr biskupów przemyskich obrządku łacińskiego 1652-1883: inwentarz archiwalny zespołu*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 11/1996, s. 101–113.

■ Radosław Lolo

nich w wydaniu takich badaczy jak choćby Bolesław Ulanowski³⁵ czy Adolf Pawiński³⁶. Drugi, to dwudziestolecie międzywojenne, które może być definiowane przez studia Jana Rutkowskiego³⁷, Stanisława Orsiniego-Rosenberga nad dobrami katedry gnieźnieńskiej³⁸, ks. Edwarda Kozłowskiego³⁹, ks. Aleksandra Mościckiego⁴⁰ odnośnie do Wielkopolski, ks. Stanisława Rybusa traktujące między innymi o uposażeniu kapituły kolegiackiej w Pułtusku⁴¹ i wreszcie Stefana Inglota odnośnie do biskupstwa kujawskiego⁴². Okres po II wojnie światowej charakteryzują dwa nurty. Pierwszy reprezentują prace ukazujące jako dominantę ideową opór chłopów przeciw uciskowi feudalnemu w dobrach kościelnych. Należą tu opracowania Jerzego Topolskiego⁴³, niektóre z wczesnych tekstów Janiny Bieniarzówny⁴⁴, późnych Stefana Inglota⁴⁵, Mariana Zgórniaka⁴⁶ czy Bohdana Baranowskiego⁴⁷. Co ciekawe, to właśnie prace z tego nurtu znów zyskały na popularności, stanowiąc często główną grupę odnośników w publikacjach niektórych współczesnych badaczy. Z drugiej jednak strony okres ten zaowocował szeregiem jakże ważnych edycji źródłowych, już wcześniej przywoływanych w przypisach. Nie brakło też cennych studiów, jakie wyszły spod pióra J. Topolskiego⁴⁸, Stefana Cackowskiego⁴⁹, Wiesława Müllera⁵⁰, Andrzeja Wy-

35 B. Ulanowski, *Wieś polska pod względem prawnym*, „Rocznik PAU” 1893/1894, s. 8–41.

36 A. Pawiński, *Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym*, t. 1-2: *Wielkopolska*, Warszawa 1883; t. 3-4 *Małopolska*, Warszawa 1886; t. 5: *Mazowsze*, Warszawa 1894.

37 J. Rutkowski, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1918.

38 S. Orsini-Rosenberg, *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w.*, Poznań 1925.

39 E. Kozłowski, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Poznań 1928.

40 A. Mościcki, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w dobrach kapituły poznańskiej w pierwszej połowie XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 2/ 1932, s. 113–122.

41 S. Rybus, *Kolegiata w Pułtusku i jej kapituła*, Łódź 1933.

42 S. Ingot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w.*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. III, Lwów 1927.

43 J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955; tenże, *Położenie i walka klasowa chłopów w dobrach biskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956.

44 J. Bieniarzówna, *Wrzenie chłopskie w dobrach mogiłskich w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 14/1952, s. 137–154.

45 *Próby reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku. Wybór źródeł*, oprac. S. Ingot, Wrocław 1952.

46 M. Zgórniak, *Rola plebanii w wyzysku chłopstwa i jego walce klasowej na wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 62/1955, z. 4-5, s. 80–107; tenże, *Wieś małopolska a plebania*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. C. Bobińska, Warszawa 1957, s. 443–487.

47 B. Baranowski, *Walka chłopów kurpiowskich z uciskiem feudalnym*, Warszawa 1951.

48 J. Topolski, *Rybołówstwo i gospodarstwo rybne w XVI-XVIII w. na terenie latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w: Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 1, red. J. Leskiewicz, Wrocław 1957, s. 179–197 (dalej: J. Topolski, *Rybołówstwo i gospodarstwo rybne*).

49 S. Cackowski, dz. cyt., passim.

50 W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce t. 2: Wieki XVI-XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 55–227.

czańskiego⁵¹, Leonida Żytkowicza⁵². Dodajmy, że z kolei te prace bywają dość często całkowicie przemilczane w wielu nowych książkach.

Po roku 1989 otworzył się nowy okres w przedmiotowym ujęciu historiografii traktującej o chłopach w dobrach kościelnych. Przedstawicielami tego nurtu mogą być choćby tylko przykładowo: Dariusz Główka, prowadzący ciekawe studia nad gospodarstwem plebańskim i majątkiem osobistym duchowieństwa⁵³, Bogumił Szady badający prawo patronatu i mechanizmy funkcjonowania systemu beneficjalnego w dobrach diecezji chełmskiej⁵⁴ czy Ewa Tupalak ze studiami nad kluczem muzyńskim⁵⁵. Odrębnej wzmianki wymaga też zespół Atlasu Fontium, wymieniony w przypisie, którego opracowania nie zostały jeszcze wykorzystane przez badaczy w omawianym tu zakresie.

ZRÓŻNICOWANIE MAJĄTKOWE CHŁOPÓW W DOBRACH KOŚCIELNYCH

Spośród wątków, które dość często umykają w narracji o chłopach żyjących w dobrach kościelnych w XVI-XVIII w. należy z pewnością choćby krótko omówić ich zróżnicowanie. Po części ich położenie było tożsame z pozostałą ludnością wiejską, jednak dają się tu zauważyć pewne różnice. Podobnie jak i w innych wsiach, nie cała ludność zajmowała się uprawą roli, ale również działalnością rzemieślniczą, głównie w zakresie produkcji żywności. Na przykład w województwach łęczyckim i sieradzkim w XVI w. osady młyńskie i folwarczne należące do duchownych stanowiły 26% ogółu, a było ich łącznie 20⁵⁶.

W ramach zróżnicowania majątkowego chłopów w dobrach kościelnych należy na pewno wyodrębnić grupę zamożniejszych, pełniących funkcje sołtysów we wsiach biskupich. Z badań Zdzisława Nogi dla dóbr siewierskich biskupów krakowskich wiemy, że to właśnie bogatsi kmiecie stanowili dość liczną reprezentację wśród tamtejszych sołtysów, szacowaną w XVII w. na około 20%. Najlepiej uposażone sołectwa dzierżyła jednak szlachta, a przede wszystkim oficjaliści biskupi⁵⁷. Zdarzali się jednak i tacy, jak nieznanymi z imienia Kawecki, chłop z Mierzęcic, którego brat

51 A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1964.

52 L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych*, Warszawa 1962.

53 D. Główka, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991; tenże, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w koronie w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 2004.

54 B. Szady, *System beneficjalny w diecezji chełmskiej w latach 1600-1621*, „Roczniki Humanistyczne”, 45/1997, z. 2, s. 39–68.

55 E. Tupalak, dz. cyt., s. 119–134.

56 AHP: t. 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*. Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, s. 64, tab. nr 10.

57 Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, [w:] *Siewierz. Czegladz. Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 199–201.

■ Radosław Lolo

trzymał tam karczmę⁵⁸, który występuje najpierw jako *honestus*, a nieco tylko później już jako *nobilis*.

Istotną grupę wśród ludności wiejskiej stanowili rybacy. Ich status w dobrach archidiecezji gnieźnieńskiej omówił szczegółowo J. Topolski⁵⁹. Rybacy w dobrach kościelnych mieli obowiązek dostarczania ryb na stoły duchownych w okresie licznych postów w wymiarze od 1/10 do 1/2. Na ogół cieszyli się dość dużą swobodą, ale jej przekroczenie skutkowało wzrostem obciążeń. Z ciekawym przykładem spotykamy się w Pułtusk. Otóż w czasach biskupa płockiego Henryka Firleja, za zgodą kapituły katedralnej płockiej, rybacy pułtuscy otrzymali korzystny dla nich przywilej, na mocy którego winni byli jedynie 2 razy w roku płacić do zamku ryczałt w kwocie 24 groszy. Warunkiem było jednak sprzedawanie ryb wyłącznie na rynku w Pułtusk, gdzie po normalnych cenach nabywano je do kuchni zamkowych. Wszakże niedługo przed wizytacją z 1650 roku jeden z rybaków został złapany na sprzedaży ryb w Serocku. Za złamanie zakazu nałożono nowe, wysokie obciążenia i zobowiązano rybaków do dostarczania na zamek pułtuski: 270 szczupaków, mierzących pół łokcia między głową a ogonem, 100 leszczy, 120 jazi oraz 200 lipieni. Łącznie było to 200 półmisków średnich i dużych ryb⁶⁰. W maleńkiej parafii Głinojeck w pow. niedzbarskim, woj. płockiego w roku 1578 jedynych dwóch rybaków, łowiących na Wkrze odnotowanych jest właśnie w dobrach tamtejszego plebana⁶¹.

Wśród chłopów w dobrach kościelnych należy wyróżnić też na ogół uboższych (zagrodników, ogrodników), żyjących w dobrach stanowiących uposażenie parafii. Zamieszkałe przez nich części wsi nazywano zwykle Poświętne lub Kościelne. Uposażenie kościołów parafialnych częścią lub całymi wsiami nie przekracza 10% w stosunku do 447 parafii mazowieckich (37 całych i 9 części wsi). Prócz tego w XVI w. spotykamy kilkanaście przypadków własności mieszanej – królewsko-duchownej (3 wsie) lub szlachecko-duchownej (6 wsi)⁶². W archidiaconacie warszawskim w latach 1667-1673 na 82 parafie dobra z chłopami posiadało 25 plebanów. Ogółem włościan takich było wówczas 82, co dawało zaledwie 0,8 chłopca na parafię⁶³. Dla diecezji płockiej z lat 1711-1714 wskaźnik ten wynosił odpowiednio: 71 chłopów, tj. 1,2 na parafię⁶⁴.

Tytułem ilustracji przyjrzyjmy się dwóm takim społecznościom z poziomu mikrohistorii. W roku 1609 we wspomnianej już parafii głinojeckiej odnotowano pięciu

58 W. Nekanda Trepka, *Liber generationis plebeorum („Liber chamorum”)*, oprac. R. Leszczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 198, nr 842.

59 J. Topolski, *Rybołówstwo i gospodarstwo rybne*, s. 179–197.

60 R. Lolo, *Kościół w epoce nowożytnej* [w:] *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do roku 1795*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 280–281.

61 AGAD, ASK I, sygn. 1/7/0/3/42, Rejestry poborowe woj. płockiego. 1565-1579, k. 831-831 v.

62 AHP, t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku; Cz. 2, Komentarz, indeksy*, s. 107.

63 D. Główka, *Gospodarka w dobrach plebańskich*, s. 130, tab. nr 33.

64 Tamże, s. 136, tab. nr 44.

ogrodników. Czterech z nich znamy nawet dokładniej, a że nieczęsto mamy możliwość przywołania z nazwiska ówczesnych ludzi tak niskiego stanu, przeto warto ich tu wymienić. Pierwszym był niejaki Wądoł, drugi nazywał się Białoobrzeski, trzeciego zwano Mnich, a czwartego określono bez nazwiska jako żyjącego „pod borem”⁶⁵. Wolno im było wykorzystywać drewno z lasu należącego do proboszcza oraz swobodnie łowić na Wkrze lub w księżym stawie⁶⁶. Znamy też społeczność osady folwarcznej Targówka należącej do proboszcza z Mińska Mazowieckiego w roku 1756. Chłopi z proboszczowskiej wsi Targówka żyli na niewielkich, na ogół ćwierćłanowych gospodarstwach. Rodzina chłopska średnio odrabiała trzy dni pańszczyzny w tygodniu, z czego 2 dni tak zwane męskie, czyli z zaprzęgiem i 1 dzień kobiecy – pieszy, przeznaczony na lżejsze prace. Kmiecie z osiemnastowiecznej Targówki mieli skromny inwentarz, w znacznym stopniu ze dworu. Wszyscy mieszkali we własnych chałupach i posiadali budynki gospodarcze – obory i stodoły. Ciekawie też w mikroskali wygląda demografia wioski. Po pierwsze, należy odnotować znaczne zmniejszenie liczby ludności wsi. Wiadomo, że w roku 1603 wymieniono w Targówce 22 gospodarzy, a w 1756 r. już tylko 11. Spadek liczby gospodarstw wynosi więc aż 50%. Liczebność populacji można oszacować na nieco ponad 50 osób, wliczając w to służbę folwarczną, mieszkającą we dworze. W tych 11 gospodarstwach 9 (81,8%) mężczyzn było żonaty. Średnio każde małżeństwo miało 2,77 dziecka, ale po wieku dzieci wyraźnie widać, że niektórzy z chłopów byli jeszcze młodzi i mogli spodziewać się dalszego potomstwa. Struktura dziecięcej populacji pod względem płci przedstawia się następująco: średnio na rodzinę wypada 1,11 dziewczynek i 1,36 chłopców⁶⁷.

MIGRACJE CHŁOPÓW

Słabo znanym zjawiskiem, któremu warto poświęcić nieco więcej uwagi są migracje chłopów. Przenikali oni do stanu duchownego, zostając wikarymi w parafiach lub zakonnikami. Niestety dotychczas nie przeprowadzono ogólnych badań w tym zakresie. Wiemy jedynie, że włościanie, wprawdzie niezbyt liczni, byli na przykład jezuitami. Z terenu diecezji włocławskiej z XVIII stulecia znamy pochodzenie stanowe wityryków oraz tak zwanych *ministri ecclesiae*, którzy przecież także zaliczani byli do stanu duchownego. Wityrycy w latach 1699-1784 w diecezji kujawskiej, zależnie od okresu, w ponad 68% do nawet 85% ustalonych tożsamości, wywodzili się ze stanu chłopskiego⁶⁸. Trudno podać dokładne dane, w odniesieniu do służby kościelnej, czyli kantorów, organistów i nauczycieli lub osób łączących te funkcje. Wiadomo, że

65 ADP, AV nr 6: *Akta wizytacji z r. 1609*, k. 191 v.

66 Tamże, k. 191-191 v.

67 AGAD, *Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834*, sygn. 4993, k. 41-42.

68 T. Nowicki, *Ministri ecclesiae Służba kościelna i wityrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 178-179.

■ Radosław Lolo

wśród nauczycieli przeważali jednak mieszczanie⁶⁹. Podobne zjawisko zaobserwował Gabriel Kwiatkowski w XVIII w. w diecezji płockiej⁷⁰. Jednak już dla Małopolski Stanisław Kot odnotował znaczącą liczbę nauczycieli pochodzenia chłopskiego, w dodatku pełniących obowiązki w kolejnych pokoleniach⁷¹. Według ustaleń Tomasa Nowickiego w XVIII stuleciu w diecezji kujawskiej około 3/4 służby kościelnej wywodziło się ze stanu chłopskiego⁷².

O przenikaniu chłopów z dóbr kościelnych do stanu szlacheckiego nieco informacji możemy zaczerpnąć dzięki analizom dzieła Waleriana Nekandy Trepki, odnoszących się głównie do ostatnich dekad XVI w. i trzech pierwszych XVII i głównie do terenu Małopolski. Sondażowy przegląd tego źródła pokazuje, że włościanie z dóbr kościelnych stanowią nieco ponad 7% przypadków omówionych przez „tropiciela chamów”. Najliczniej pochodzili oni z dóbr biskupstwa krakowskiego (33%) i opactwa jędrzejowskiego (niecałe 30%)⁷³.

Lepiej rozpoznane są migracje chłopów z dóbr biskupich do miast, które były łatwo tolerowane, zwłaszcza gdy mówimy o miastach kościelnych do połowy XVII w. Odwołamy się tu tylko do kilku przykładów. Otóż władze kościelne próbowały już wówczas stymulować skromny potencjał demograficzny i ekonomiczny siedemnastowiecznego Andrzejewa. Wiadomo bowiem, że prawdopodobnie tuż przed lustracją, lub nawet w jej trakcie podjęto akcję osadniczą, pozwalającą chłopom z okolicznych wsi biskupich osiąść w Andrzejewie i uzyskać status mieszczan, za wniesieniem opłaty. Podkreślić trzeba, że spośród 7 miast należących do biskupów płockich jedynie Andrzejewo zostało objęte tego typu zorganizowaną akcją osadniczą. Ponieważ jest to dość rzadka informacja źródłowa, a imion i nazwisk andrzejewskich mieszczan z tego czasu praktycznie nie znamy, przeto przedstawiamy zestawienie tabelaryczne. Niestety nie podano profesji przyjętych do prawa miejskiego Andrzejewa chłopów, ani też informacji czy przybywali oni z rodzinami, choć przynajmniej dla części osadników można przyjąć, że tak. Liczebność tej grupy można oszacować najostrożniej na co najmniej 30–40 nowych mieszczan. Przy podobnie szacowanych 600 mieszkańcach stanowić oni mogło to być maksymalnie około 7% populacji. Bez wątplenia w tej liczbie chłopci stanowili istotny nie tylko demograficznie, ale i ekonomicznie faktor zasilający potencjał miasteczka. Należy bowiem przyjąć, że do miasta przenosili się ludzie w sile wieku, energiczni, z ambicjami i, jak widać po wniesionych kwotach, nie tacy biedni. Sumy płacone przez nich za wpisanie do ksiąg miejskich (od 15 do 60 zł) wyniosły średnio nieco ponad 26 złotych. W Warszawie,

69 Tamże, s. 183.

70 G. Kwiatkowski, *Szkolnictwo parafialne w diecezji płockiej w XVI-XVIII wieku*, Pułtusk 2023, s. 166–167.

71 S. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce*, Lwów 1912, s. 91.

72 T. Nowicki, dz. cyt., s. 184.

73 W. Nekanda Trepka, *Liber generationis plebeanorum...*, passim.

która była miastem drogim, wołu można było kupić wówczas za około 31 złotych⁷⁴. Zatem w przybliżeniu, wpisowe do prawa miejskiego andrzejewskiego stanowiło mniej więcej równowartość wołu, po niższych, lokalnych cenach. Uwagę zwraca fakt, że do miasteczka przenosili się przedstawiciele całych rodzin chłopskich, jak to się stało w wypadku dwóch Jaszczyków, dwóch Giszczyków i trzech Duzackich (Duzackich?). Skoro stać ich było na wydatek równy czasem nawet cenie dwóch wołów, to nie mogli wywodzić z rodzin biednych i dysponowali jakimś kapitałem. No i wreszcie wobec osadników nie stosowano żadnego okresu wolnizny, czyli od razu musiało być ich stać na obowiązujące w mieście podatki i oczywiście budowę domu. Warto wszelako pamiętać, że przywilej lokacyjny gwarantował bezpłatne drewno z biskupich lasów jako surowiec budowlany. Oprócz tego typu wręcz planowych akcji osadniczych możemy (przynajmniej do połowy XVII w.) mówić o dość swobodnym przepływie ludności chłopskiej do miast biskupich. W prymasowskim Łowiczu w latach pięćdziesiątych XVI stulecia napływ ludności z okolicznych wsi arcybiskupich był zjawiskiem stałym. Odnotowano mieszczan wywodzących się ze wsi: Popowo, Mysłakowo, Kocierzewo, Złaków, Kompimy czy Bochenia⁷⁵. Dopiero ordynacja starosty prymasowskiego z 1616 r. wprowadziła zakaz przyjmowania do prawa miejskiego ludzi nieznanymi i poddanych szlacheckich, ale i tak nie był on zbyt rygorystycznie przestrzegany przez łowicki magistrat⁷⁶. Napływ ludności stanu kmiecego z okolicznych wsi do Łowicza odnotowano także w drugiej połowie XVII w., po okresie zniszczeń wojennych⁷⁷.

Z podobną sytuacją zasiedlania miasta biskupiego przez chłopów z okolicznych dóbr spotykamy się w Pułtusku, rezydencji biskupiej i centrum dużego klucza dóbr biskupów płockich. Jeszcze w XVI stuleciu osiedlali się tu chłopi z okolicznych wsi, tj. ze: Szwelic, Głodowa, Gnojna, Olszaku, Pniewa, Popław, Kleszewa, Bobów, Biało-wieży, Łępic, Przewodowa, Sisic, Dzierżanowa, Magnuszewa, Piskorni i Domosła-wia⁷⁸. Na ogół były to wsie biskupie, oddalone od Pułtuska około 20 km. Piskornia i Magnuszewo należały do szlachty. Wydaje się, że do początków XVIII w. migracje ludności chłopskiej ze wsi do miast biskupich w dobrach biskupów płockich nie stanowiły większego problemu. Istotniejszym pozostawał prawdopodobnie fakt, by poddani nadal zostawali w ich dobrach i dokonywali odpowiednich świadczeń na rzecz swego pana. Sytuacja ta zmieniła się nieco w XVIII stuleciu, kiedy po kolejnej fali zniszczeń wojennych i epidemii odczuwalny był deficyt ludności. Zatwierdzo-ny w roku 1729 przez biskupa Andrzeja Stanisława Kostkę Załuskiego wilkierz nie

74 W. Adamczyk, dz. cyt., s. 115.

75 J. Wagner, *Łowicz w okresie 1525-1655*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986 (dalej: *Łowicz. Dzieje miasta*), s. 92.

76 Tamże, s. 92.

77 J. Wagner, *Łowicz w latach potopu i odbudowy*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, s. 120.

78 K. Wiśniewski, *Pułtusk w XVI-XVIII wieku. Ustrój-gospodarka-ludzie*, [w:] *Dzieje Pułtuska*, t. 1, s. 220.

■ Radosław Lolo

zabrania osiedlania żadnym ludziom. Zaleca jedynie, aby: *przychodnich wszystkich rzemieślników, którzy do miasta skąd inąd przywędrują*, zwolnić z podatków na trzy lata, o ile osiedlą się oni w granicach miasta⁷⁹. Przystąpić do prawa miejskiego mogli także ci poddani biskupa, którzy otrzymali oni jego zgodę i wpłacili kwotę 2 zł. Natomiast na gospodarzy miejskich nakłada się obowiązek ustalenia kim są i skąd pochodzą przybysze i zatrudniani przez nich ludzie oraz zgłoszenia ich pobytu w pułtuskim magistracie pod rygorem grzywny⁸⁰.

PODSUMOWANIE

Niniejszy szkic nawet nie zarysowuje całej problematyki badawczej, naświetla jedynie kilka aspektów, pokazując złożoność tej grupy. Jeśli jednak przyczyni się on do dalszych dociekań, a badacze zaczną dokonywać bardziej wnikliwych obserwacji, wyodrębniając specyfikę chłopów z dóbr kościelnych w XVI-XVIII w., zamiast wrzucać ich do wspólnego pańszczyźniano-antyklerykalnego worka, to cele niniejszego projektu zostaną osiągnięte.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNE W POZNANIU

Inwentarze poszczególnych kluczy dóbr biskupstwa poznańskiego z lat 1408-1796, sygn. CP 160-195;

Libri beneficiorum (1510-1622), sygn. CP 15-20 (6 j.a.);

Libri revisionum et inventaria (1562-1796), sygn. CP 120-159 (39 j.a.);

Libri Revisionum et Granicierum (1393-1772), sygn. 26-27, 111-119, 379-385 (18 j.a.);

ARCHIWUM DIECEZJALNE W PŁOCKU

Acta Visitationis (AV) nr 6: Akta wizytacji z r. 1609;

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH WARSZAWIE

ASK, sygn. Dz. LVI, nr 271, Inwentarz Klucza Kieleckiego (...) 1788;

ASK I, sygn. 1/7/0/3/42, Rejestry poborowe woj. płockiego. 1565-1579;

Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834, sygn. 4993;

ARCHIWUM KRAKOWSKIEJ KAPITUŁY KATEDRALNEJ

Inwentarz Generalny Kluczów Kieleckiego y Samsonowskiego (...) spisany 1746, sygn. Inv. B.28;

Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-164, sygn. Inv. B.1 5;

Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A. 1668, sygn. Inv. B.2;

⁷⁹ „Konstytucja” miasta Pułtuska z 1729 roku, oprac. K. Wiśniewski, Warszawa 2007, s. 30.

⁸⁰ Tamże, s. 30.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Connotatio villarum, decimarum, censuum dioecesis Wladislaviensis (ex an.1526-1527)* wyd. S. Chodyński, Włocławek 1891.
- Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927.
- Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1959.
- Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, wyd. E. Długopolski, „Archiwum Komisji Historycznej” 15, 1939.
- Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956.
- Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.
- Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 roku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953.
- Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego XVII i XVIII wieku*, oprac. S. Witkowski J. Krajniewski, Dąbrowa Górnicza-Sławków 2013.
- Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Marini, Poznań 2020.
- Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Marini, Poznań 2020.
- Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I-III, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864.
- „Konstytucja” miasta Pułtusza z 1729 roku, oprac. K. Wiśniewski, Warszawa 2007.
- Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, Poznań 1950.
- Próby reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku. Wybór źródeł*, oprac. S. Inglot, Wrocław 1952.
- Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej, t. I-II*, wyd. K. Łukowski, Gniezno 1880-1881.
- Nekanda Trepka W., *Liber generationis plebeanorum („Liber chamorum”)*, oprac. R. Leszczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995.
- Rej M., *Krótką rozprawa między trzema osobami Panem, Wójtem a Plebanem, którzy i swe, i innych ludzi przygody wyczytają, a także i zbytki, i pożytki dzisiejszego świata*, oprac. K. Górski i W. Taszycki, Wrocław 1952.
- Revisio bonorum episcopatus wladislaviensis facta a. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1951.
- Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

OPRACOWANIA

- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski i in., Warszawa 2008.
- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 2, *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*; Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993.
- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 4, *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*; Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa 2017.

■ Radosław Lolo

- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 5, *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*. Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, oprac. K. Chłapowski i H. Rutkowski, Warszawa 1998.
- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 6, *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*; Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, red. W. Duży, Warszawa 2021.
- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 8, *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*; Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, red. M. Gochna B. Szady, Warszawa 2021.
- Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*. Wydanie zbiorcze serii, red. H. Rutkowski i M. Słoń, Warszawa 2021.
- Atlas historyczny Polski*. t. 7, *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*; Cz. 2, *Komentarz, indeksy*, red. K. Pacuski, Warszawa 1973.
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Informator, oprac. F. Banaszak i F. Lenort, b.r.m.w. edycja elektroniczna.
- Baranowski B., *Walka chłopów kurpiowskich z uciskiem feudalnym*, Warszawa 1951.
- Bieniarzówna J., *Wrzenie chłopskie w dobrach mogiłskich w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 14/1952.
- Cackowski S., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII-XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961.
- Dalecki M., *Akta dób biskupów przemyskich obrządku łacińskiego 1652-1883: inwentarz archiwalny zespołu*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 11/1996.
- Dzieje Pułtuska*, t. 1, do roku 1795, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016.
- Główka D., *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Główka D., *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w koronie w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 2004.
- Historia Polski w liczbach*, t. 1, Państwo i społeczeństwo, red. F. Kubiczek, A. Jezierski i A. Wyczański, Warszawa 2003.
- Inglot S., *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w.*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 3, Lwów 1927.
- Kot S., *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce*, Lwów 1912.
- Kozłowski E., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Poznań 1928.
- Krzyżanowski J., *Mądrzej głowie dość dwie słowie. Trzy centurie przysłów polskich*, Warszawa 1958.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w archiwum diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68/1997.
- Kwiatkowski G., *Szkolnictwo parafialne w diecezji płockiej w XVI-XVIII wieku*, Pułtusk 2023.
- Librowski S., *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 28/1974.
- Librowski S., *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 7/1963.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. The Atlas of the Latin Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century*, Lublin 2006.
- Lolo R., *Kościół w epoce nowożytnej*, [w:] *Dzieje Pułtuska*, t. 1, do roku 1795, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016.
- Lolo R., *Szlachta mazowiecka – mit w świetle historiografii*, [w:] *Przeszłość i teraźniejszość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*, red. R. Lolo K. Łukawski, Pułtusk 2017.

- Łowicz. *Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986.
- Makowski M., *Inwentarz klucza miechowskiego z 1731 r.*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”, 3/2016.
- Markiewicz A., *Osiemnastowieczne inwentarze jako źródło do dziejów klasztorów prowincji ruskiej dominikanów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61/2013.
- Mościcki A., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w dobrach kapituły poznańskiej w pierwszej połowie XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 2/ 1932.
- Müller W., *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI-XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969.
- Noga Z., *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, [w:] *Siewierz. Czeladź. Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994.
- Nowicki T., *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011.
- Ohanowicz A., *Ciężary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej połowie XV w. i w początkach XVI w. (1447-1530)*, [w:] *Studia nad historią prawa polskiego*, t. 3, z. 3, Lwów 1911.
- Orsini-Rosenberg S., *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w.*, Poznań 1925.
- Pawiński A., *Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym*, t. 1-2: *Wielkopolska*, Warszawa 1883; t. 3-4 *Małopolska*, Warszawa 1886; t.5: *Mazowsze*, Warszawa 1894.
- Przeszłość i teraźniejszość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*, red. R. Lolo K. Łukawski, Pułtusk 2017.
- Rozynkowski W., *Nieznany inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1661 roku*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza” 2003, z. 2/3.
- Rutkowski J., *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1918.
- Rybus S., *Kolegiata w Pułtusku i jej kapituła*, Łódź 1933.
- Siewierz. Czeladź. Koziegłowy. *Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994.
- Słomski M., *Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony w XVI wieku. Przyczynek do problematyki*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77/2016 (nr specjalny).
- Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce t. 2, Wiek XVI-XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969.
- Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 1, red. J. Leskiewicz, Wrocław 1957.
- Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. C. Bobińska, Warszawa 1957.
- Szady B., *System beneficjalny w diecezji chełmskiej w latach 1600-1621*, „Roczniki Humanistyczne”, 45/1997, z. 2.
- Topolski J., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.
- Topolski J., *Położenie i walka klasowa chłopów w dobrach biskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956.
- Topolski J., *Rybołówstwo i gospodarstwo rybne w XVI-XVIII w. na terenie latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 1, red. J. Leskiewicz, Wrocław 1957.
- Tutalak E., *Wielkość gospodarstw kmiecych w kluczu muszyńskim biskupów krakowskich w XVII-XVIII w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin-Polonia”, 59/2014, z. 1/2.

■ Radosław Lolo

- Ulanowski B., *Wieś polska pod względem prawnym*, „Rocznik PAU” 1893/1894.
- Wagner J., *Łowicz w latach potopu i odbudowy*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986.
- Wagner J., *Łowicz w okresie 1525-1655*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986.
- Wiśniewski K., *Pułtusk w XVI-XVIII wieku. Ustrój-gospodarka-ludzie*, [w:] *Dzieje Pułtuska*, t. 1 do roku 1795, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016.
- Wyczański A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1964.
- Wyczański A., *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I: próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny” 43/1952, z. 2.
- Zgórniak M., *Rola plebanii w wyzysku chłopstwa i jego walce klasowej na wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 62/1955, z. 4-5.
- Zgórniak M., *Wieś małopolska a plebania*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. C. Bobińska, Warszawa 1957.
- Żytkowicz L., *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych*, Warszawa 1962.